

Dr. sc. Šeherzada Džafić

PROSTORNI KAO POETIČKI OBRAT/I U NARATIVNOM DISKURSU BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Uzimajući u obzir prostorni obrat kao poetički obrat u bosanskohercegovačkoj književnosti XX stoljeća, rad se u osnovi kreće u dva pravca uspostavljaajući tako dvije hipoteze. Prva hipoteza odnosi se na identitet(e) pojedinca i kolektiva – kako se identitet pojedinca i/ili kolektiva spoznaje i gradi u doticaju s drugosti (drugima) te koja je uloga narativnih prostora pri tome. Druga hipoteza tiče se interkulture književnosti – kako prostor kao kategorija unutar književnog djela uspostavlja i učvršćuje interkulture veze bosanskohercegovačke književnosti. Naime, bosanskohercegovački pisci na početku XX stoljeća inspiraciju pronalaze u prostoru svoga djelovanja te u stvarnim događajima, tako da književnost postaje reakcijom na društveno-historijske događaje (zaposjedanje od strane drugih), postavljajući time nove etičke, estetske i interkulture kriterije. Bosanskohercegovačku književnu scenu od 90-ih godina XX stoljeća naovamo obilježila je pojava tzv. antiratnoga pisma koje se preko prostornih semantičkih jedinica ostvaruje kao literarno svjedočanstvo o ratnoj apokalipsi. Stoga se prostorni obrat može uzeti kao osnovna komponenta pri analizi poetičkog obrata u diskursu bosanskohercegovačke literature XX stoljeća.

Ključne riječi: prostorni obrat, interkultura književnost, bosanskohercegovačka književnost

Epohalni obrat/i i bosanskohercegovačka književnost

Preokret iz moderne u postmodernu na svjetskoj književnoj sceni donio je niz promjena i preokreta i u bosanskohercegovačkoj književnosti. Jedan od većih preokreta na svjetskoj kulturnoj/književnoj sceni svakako je onaj preokret oličen u smjeni vremena i prostora¹ uzrokovan, prije svega, globalizacijom i intenzivnim migracijama, a što se može uzeti kao plodno tlo i za preokret unutar poetike bosanskohercegovačke književnosti koja je sve do 90-tih bila zasnovana na “angažiranoj” poetici unutar nje same, da bi se intenzivnim migracijama, posebno prinudnim egzilom, ta poetika sve intenzivnije preobrazila u poetiku egzila, antiratnog pisma i nove osjećajnosti.

S obzirom da prostorni obrat² u centar svoga promišljanja stavlja čovjeka – individuu, njegov odnos prema samim promjenama, njegovo spoznavanje identiteta koji se počeo gubiti u

¹ Moderno vrijeme zamijenili su postmoderni prostorni modeli što će posebnog odjeka imati u sociološkim i kulturalnim studijima, obuhvaćenim zajedničkim nazivom *spatial turn/prostorni obrat*.

² Pored ove sintagme, često se koriste sljedeći termini: *interpretative turn*, *performative turn*, *reflexive/literary turn*, *postcolonial turn*, *transcolonial turn*, *topograficla turn*. Mnogi su teoretičari ukazivali na razliku između prostornog obrata unutar drugih disciplina od onoga unutar književnosti kroz pojmove *spatial turn*, *topographical turn* i *topological turn*. Tako je sintagmu *topological turn* uvela njemačka kulturna teoretičarka Sigrid Weigel (2002: 151), a *topographical turn* njemački teoretičar Stephan Günzel (Vidi: V.S. Günzel: Einführung: *spatial turn*, *topographical turn*, *topological turn*: http://www.stephan-guenzel.de/Material/Guenzel_Topologie-Einfuehrung.pdf.) pri čemu se slažu u mišljenju da se *spatial turn* odnosi na prakse konstituiranja prostora, a *topographical turn* na kulturnoznanstveni pristup i na oblike reprezentacije prostora, što uvelike doprinosi razumijevanju i bosanskohercegovačke književnosti u kojoj je konstruiranje prostora u narativu usko vezano i za kulturni milje, a od čega upravo ovisi i reprezentacije prostora (u svim segmentima).

svim tim prevrtanjima, on postaje dobrom metodološkom podlogom za kulture koje su u svojoj prošlosti bile podvrgnute raznim peripetijama. Reprezentacije stvarnosti kroz fiktivne prostore dat će odgovore o pojedincu, a samim time i o kolektivu, a fiktivni će prostori sve više i vjerodostojnije prikazivati ono što se dešava u stvarnosti. Kako su ti prostori u većini slučajeva preslika postojećih, za njihovo uporište može se izdvojiti promišljanje Katrin Dennerlein kako nastaje narativni prostor³ koja ključ nalazi u činjenici da se “pripovjedni prostori običuju (...) posredovanjem prostorno referencijalnih izraza koji uključuju toponime, vlastita imena, deiksu i druge konkretne imenice” (Dennerlein, 2009: 97) što vodi ka zaključku da narativni i kultur(al)ni prostori u svojim temeljima ocrtavaju stvarne geografske prostore koji *razgraničavaju i povezuju*, čineći da se sve ono *između* postane i bude interkulturni prostor.

Ta odrednica veoma je važna za bosanskohercegovačku književnost koja je od svojih početaka (koloniziranje od strane turskih i austrougarskih vlasti) pa do danas (migracije iz raznih razloga) gradila interkulture odnose van, ali i njegovala zasebne kulturne vrijednosti unutar sebe same. No, nerazumijevanje te činjenice često je dovodilo do raznih peripetija, terminološke zbrke oko samoga imenovanja zajednice (Kazaz 2008, Pobrić 2016, Spahić 2017), kao i nerazumijevanja same prirode bošnjačke/bosanskohercegovačke književnosti (Kovač, 2011) kao i njene interliterarne zajednice (Duraković, 2015, Džafić 2015, Kodrić 2016) što upućuje na nužnost preispitivanja prostornih kretanja posebno prostornih relacija koje su uspostavljene tim kretanjem *unutar* (narativni, materijalni) i *van* (sociološki). Svi ti prostori (i narativni i sociološki i materijalni) ulaze u korpus modernističkih i postmodernističkih, odnosno prostora koji su s takvim predznacima (bili) direktni učesnici u kreiranju postmodernističkog stanja⁴ i postmodernističke poetike u južnoslavenskim književnostima, ali i u bosanskohercegovačkoj književnosti unutar koje prepoznamo i poetiku *nove osjećajnosti* (Bajramović, 2010: 223) ispoljenoga posebno u vremensko-prostornom obratu u okviru južnoslavenske, a time i svjetske književnosti.

U bosanskohercegovačkoj književnosti prostori unutar književnoga djela predstavljaju ključnu narativnu kategoriju preko koje se prepoznaju protagonisti (pojedinci na granici prostora/kultura/etniciteta, pokušavajući (iz)graditi narušene identitete), što donosi jednu zaokruženu dijahronijsku liniju razvoja prostornih kategorija (posebno toposa grada koji od tvrđave preko kasabe postaje savremenim, arhitektonski postmodernim gradom), što se posebno (i opet) odražava kroz protagoniste koji smješteni u posebno odabrane topose ne/ostvaruju identitet(e). Takvi prostori bitno su utjecali na samu poetiku mnogih pisaca (od stare preko nove pripovjedačke Bosne do modernizma i postmodernizma), a poetički prevrat desio se na prostornim granicama (i onim narativnim, i onim stvarnim) ukazujući konstantno na prožimanja prostornih odrednica književnih tradicija (bošnjačke, srpske, hrvatske i jevrejske), ali i njihove interkulturne veze s književnostima izvan bosanskohercegovačke

³ Prisutnost spacijalne forme u narativu razradili su engleski teoretičari, posebno Jeffrey Smitten i Ann Daghistany koji su u studiji *Spatial form in narrative* (1981) zaključili da priče imaju strogi hronološki red, a da je “prostorni oblik opća oznaka za različite pripovjedne tehnike” (Smitten i Daghistany, 1981: 13). Prostorni oblik ne uključuje samo objektivne značajke narativne strukture, nego i „subjektivne procese estetske percepcije“³ (isto). Proces prostornog oblika može stimulirati narativne tehnike (kao što može doprinijeti kvalitetnijoj interpretaciji, boljem razumijevanju, detaljnijim i višestrukim zaključcima) i u tome je njegov najveći značaj.

⁴ Postmoderna književnost je ona književnost koja reflektira postmoderno stanje, kako je to formulirao Jan-Francois Lyotard (1988) smatrajući da se u tom stanju gube vrijednosti kao što su originalnost, novost, linearna hronologija i jedinstveni, elitistički sti. Većina teoretičara postmoderne smatra da je pokretač velike promjene bio tehnološki razvoj, prije sega dolazak društva opće komunikacije (Lyotard, Jameson, Benjamin, Vattimo).

književnosti ili bosanskohercegovačke interliterarne zajednice u metodološkom smislu. Dakle, prostori ispoljeni kroz narativ ukazuju i na posebnost bosanskohercegovačke književnosti, na njezinu jedinstvenost, ali i kompozitnu integralnost, kako to studiozno i erudički prikazuje Vedad Spahić u svojim najnovijim studijama⁵, naglašavajući kako ni u vremenima političkih zaoštavanja, praćenih kulturnim izolacionizmom, nije posve ugašen duh zajedništva, niti su se u periodima naglašenije integrativnosti potirale posebnosti, iako su i jedna i druga tendencija u 20. stoljeću dovedene do najekstremnijih amplituda – kompozitna struktura uspjela je da izdrži⁶.

Smjena vremena i prostora u bosanskohercegovačkoj književnosti bit će obilježena (i) smjenom moderne i postmoderne, a tek kroz postmodernu iskazat će se sve posebnosti ove književnosti od njenih početaka. Naime, postmodernizam će u ovu književnost ući na drugačiji način u odnosu na onaj postmodernizam u većini evropskih književnosti, postajući osnovno sredstvo/oružje u borbi za o(p)stanak, kako pojedinca tako i cijeloga kolektiva, preuzimajući pri tome vrijednosti koje su ranije utemeljene redefinirajući ih u novouspostavljene identitete. Pokazat će se da u bosanskohercegovačkoj književnosti "postmodernistički je roman antimodernistički. On se suprotstavlja književnosti šutnje i otuđenja" (Bajramović, 2010: 220), baveći se ogoljenom post/ratnom stvarnošću, a čime postaje centar za sve društvene prevrate i paradigma onoga što će se kasnije dešavati (i) na globalnoj sceni.

Pored navedenoga, prostorni obrat je odigrao značajnu ulogu u poetičkom obratu u bosanskohercegovačkoj književnosti jer svoje opravdanje nalazi i u humanističkim i društvenim disciplinama⁷, što je odgovaralo društvenim oscilacijama koje su se na "domaćem" terenu neminovno odražavale i na književnost, posebno kroz protagoniste koji su, i u starije pa i u novije vrijeme, smješteni u tekstem oblikovani prostor pokušavajući svoj identitet pripisati, pa i izgraditi prostornim komponentama. Kako je "prostor" u književnosti prisutan dosta ranije, moguće je iščitavati i poetičku liniju koja se dešala, ali i taj poetički obrat koji se desio polovinom XX stoljeća.

Prostori stare pripovjedačke Bosne

Bosanskohercegovačku književnost između dva svjetska rata žanrovski su obilježile novele/pripovijetke koje svojim specifičnim narativnim osobinama, visokim stilom, sadržajnom raznovrsnošću, a poetskom sličnošću, predstavljaju najplodonosniji period ove književnosti⁸. To će biti i razlogom da teoretičari književnosti ovaj period nazovu *pripovjedačkom Bosnom* stavljajući pri tome akcent na pripovijetku kao dominantni žanr, način

⁵ Značajan doprinos razvoju bošnjačke, ali i bosanskohercegovačke književnosti (i u narativno-teorijskom i u metodološkom smislu), predstavljaju studije *Književnost i identitet* (2016) te studija *Krugovi i elipse. Studiji i ogledi o književnim identitetima* (2017).

⁶ Spahićeve teze iznesene u studiji *Krugovi i elipse. Studiji i ogledi o književnim identitetima* (2017) – kompozitna integralnost, kulturni izolacionizam, autohtonost, kontinuitet, kulturni prostor – zaslužuju posebnu pažnju i sigurno produktivne pravce u proučavanju bosanskohercegovačke književnosti.

⁷ U svojoj osnovi prostorni obrat najviše se odrazio u sociologiji jer se ispostavilo da su *prostori i mjesta* u najvećoj mjeri društveni proizvodi. Međutim, pored sociologije, prostorni se obrat odrazio i u filozofiji, kulturnoj geografiji, antropologiji, kulturalnim studijama, književnosti itd. O interdisciplinarnosti prostornoga obrata svjedoče i rasprave britanskih i američkih autora kao što su David Harvey, Edward Soja, Derek Gregory, Steve Pile, Doreen Massey i dr., pri čemu se za postmodernistički pristup prostoru i prostornosti najveće zasluge daju dvojici francuskih filozofa i sociologa, Michaelu Foucaultu i Henriju Lefebvreu.

⁸ O ovome periodu bosanskohercegovačke književnosti doprinos su dali mnogi kritičari/teoretičari književnosti kao npr. Radovan Vučković, Jovan Kršić, Zdenko Lešić, Enes Duraković, Enver Kazaz, Muhidin Džanko, Elbisa Ustamović, Zilhad Ključanin, Rizo Džafić, Vedad Spahić, Dijana Hadžizukić, Vildana Pečenković, Anisa Avdagić, Elvira Mezić, Dženana Durić, itd.

pripovijedanja, te Bosnu kao granični geografski prostor. Međutim, ako se u obzir uzme i pripovjedačka poetika, pojam Bosna dobiva dvostruko značenje – pored geografskog okvira u koji se smještaju pisci, Bosna predstavlja i osnovnu tematsku okosnicu, a na koncu i duhovni etimon gotovo svih novela/pripovijedaka. Naime, pisci novela u XX stoljeću inspiraciju su pronalazili u prostoru svoga djelovanja, stvarnim događajima unutar društva, tako da književnost postaje reakcijom na rat, konkretno posljedice koje je rat ostavio, postavljajući time nove etičke i estetske kriterije. Angažirana svjetska književnost tako postaje zadatak (i) bosanskohercegovačkim piscima koji kroz svoje male prostore i protagoniste u njima, najvjerodostojnije dočaravaju osnovni „problem” tadašnje Bosne – period smjene vlasti (odlaska turske i dolaska austrougarske) te odricanje, odnosno prihvaćanje nove kulture. Stoga se prostor može uzeti kao osnovni ključ za interpretaciju narativnog diskursa međuratne književnosti. Obzirom da je taj prostor zabilježen u jednom (veoma bitnom) vremenskom presjeku historije Bosne, sagledavanjem prostora kroz vremenske intervale možemo doći do ključnih odgovora i poetike tog perioda.

Treba istaći da se sagledavanjem prostora u djelima *stare pripovjedačke Bosne* može uočiti da su pisci svoje protagoniste smještali u sigurne unutrašnje prostore (kuće, avlije, hareme, kafane, hanove) te vanjske (kasabe, trgove, mostove, drumove, mehane), a sve slikajući sveukupni prostor, ali i kulturnopovijesni ambijent Bosne. Tako su pisci kroz svoje male hronotope⁹ izgradili veliki hronotop Bosne, svjedočeći jednom turbulentnom vremenu njene historije – Ahmed Muradbegović, Ivo Andrić, Alija Nametak, Novak Simić, Zija Dizdarević, Hasan Kikić, Hamza Humo, Branko Ćopić kao i Isak Samokovlija.

Bosanskohercegovačka književnost, nalazeći se na periferiji svjetskoga rata, a u centru borbe dvije velike kolonijalne sile, doživljava svojevrсни preporod usred avangardnih dešavanja na globalnoj sceni. Kako se u ovome periodu dešavaju velike promjene, književnost postaje i glavni medij pomoću kojeg se najvjerodostojnije slika *stanje duha*, stoga i ne treba čuditi da bosanskohercegovački pisci u tom (među)ratnom periodu počinju pisati svoja djela (romane, drame, pripovijetke i novele) kojima su upravo te promjene glavna preokupacija, inspiracija i građa. Na taj način oni postaju svjedocima svega onog što se dešava, a u isto vrijeme i svega onog što se odražava na društveni život u Bosni i Hercegovini. Upravo će to i biti razlogom, da već 1928. godine, Jovan Kršić generaciju pisaca toga perioda oslovi kao *pripovjedačka Bosna*. Prvobitno, pod tom sintagmom Kršić je podrazumijeva period bosanskohercegovačke književnosti koji je dao najviše pripovjedačkih talenata, uz obrazloženje da *pripovjedačka Bosna* predstavlja najorginalniji i “najelementarniji dio naše književnosti” (Kršić, 1979: 160), ukazujući time i na činjenicu da bosanskohercegovački pisci (bez obzira na etničku pripadnost) zajedno čine jednu zasebnu književnohistorijsku pojavu. Ti pisci se ne javljaju samo kao “jedna

⁹ Svakako, usvajanje ovog termina u teoriji književnosti je komplikovan proces, jer su se godinama usvajali samo određene strane hronotopa, date u određenim historijskim uslovima, i na taj način su se izgrađivali određeni oblici umjetničkog izraza realnog hronotopa. Ti su se oblici, s vremenom, učvrstili tradicijom. I, upravo „otud se u književnosti i susreću pojave svojstvene krajnje različitim vremenima, što veoma komplikuje istorijsko-književni proces” (Bahtin, 1975: 194). Vrijeme se u ovome slučaju smatra prilično živom, odnosno fluidnom kategorijom, jer po Bahtinu u svakoj vrsti romana od njihovog nastanka, pa do danas, vrijeme živi prilično napetim životom (jedan dan, jedan čas, jedan sat, jedna minuta, svuda imaju odlučujući-sudbinski značaj). I, doista, „vremenska odrednica neodvojiva je od prostorne odrednice (na jednom te istom mjestu)” (Bahtin, 1989).

skupina pripovjedača”, nego kao skup pripovjedačkih odlika (stavljajući umijeće pripovijedanja iznad svega) čineći tako integralnu i koherentnu cjelinu *pripovjedačke Bosne*¹⁰.

Svi pisci unutar stare pripovjedačke Bosne svojim su djelima, a najviše pričama, prihvatili bitna iskustva ekspresionizma, s jedne strane, vrativši se ambijentu stare, često nazivane tradicionalne Bosne, a s druge strane, ambijentu kojeg stvara smjena turske i austrougarske vlasti, ostajući opet, vjerno, u prostoru Bosne. Zbog same tematike kojoj je u prvome planu slikanje ambijenta u kojem su se našli protagonisti međuratnog perioda uz reprezentacije krajolika, unutrašnjih i vanjskih toposa jedna od zajedničkih književnih kategorija gotovo svih pisaca postaje prostor. Naime, djela pisaca *pripovjedačke Bosne* slikaju ambijent Bosne iz različitih prostornih perspektiva¹¹, ali s jednakim vremenskim ciljem – prikaz atmosfere nakon rata, ali i prikaz prihvatanja novih društvenih ustroja koje su nametali novi društveni sistemi (uspostava nove vlasti i njeno (ne)prihvatanje). Jer, pri istraživanju hronotopa u djelima ovih pisaca, jasno se vidi odnos vremena prema prostoru i idili, odnosno povezanost života i događaja s mjestom, zemljom i svakim njenim kutkom, s planinama, rijekama, rodnom kućom¹², odajama i mostovima. Idilični život u pričama iz *pripovjedačke Bosne* neodvojiv je od konkretnog prostornog kutka u kojem su živjeli očevi, majke, djedovi i sinovi. Taj prostorni topofilični (Tuan, 1999) mikrosvijet dovoljan je sebi, nije povezan s drugim mjestima, a upravo to jedinstvo mjesta¹³ spaja kolijevku i grob (isti prostor (mjesto) i život u njemu), dajući heterotopijske odjeke (Foucault 2008), i učvršćujući već postojeće interkulture i interliterarne veze unutar i van Bosne.

Kada se sagleda ukupan prostor stare pripovjedačke Bosne onda u prvi plan dolazi bosanska kasaba u kojoj se najbolje ogledaju turbulentni elementi bosanskohercegovačkog poraća (Hasan Kikić, Alija Nametak, Zija Dizdarević, Branko Ćopić), ali i (iz)gradnja te spoznavanje identiteta pojedinih protagonista (Ahmed Muradbegović, Hamza Humo, Ivo Andrić, Isak Samokovlija). Takva kasaba upravo je dobar primjer prostornog, ali i poetičkog obrata u bosanskohercegovačkoj književnosti. Kako su se svi pisci na neki način dotakli te i takve kasabe, možemo kasabu uzeti i kao zajednički motiv pisaca, odnosno provlačeći *lajt motiv* stare pripovjedačke Bosne. Ono što plijeni posebnu pažnju jeste činjenica da su svi pisci toga perioda naslikali sličnu kasabu – kasabu na raskrsnici, najmanje dvije civilizacije (Istoka i

¹⁰ Prema Zdenku Lešiću (1988), sintagma ima karakter distinktivnog i dinamičnog totaliteta, što ustvari znači da ona podrazumijeva zbir pripovjedača jednog vremena. Tom zbiru pripovjedača jednog vremena pripada onaj mladi književni naraštaj koji se pojavio dvadesetih godina XX stoljeća.

¹¹ Uporište ovome zaokretu možemo, opet, pronaći i kod Henrija Lefebrea. Naime, Lefebvre čini odmak od stereotipnog razumijevanja prostora kao materijalne realnosti. U svojoj je studiji uputio na različite tipove prostora – fizički, mentalni i društveni te na činjenicu da se oni preklapaju. Po njemu je najveći problem odjeljivanje idealnog od realnog prostora. Stoga, Lefebvre nudi teoriju prostora zasnovanu na marksističkome konceptu proizvodnje, koji predstavlja tri dijalektički povezane dimenzije. Za sagledavanje prostora bosanskohercegovačke književnosti, ključnom se čini treća dimenzija – prostori reprezentacije – a koja uključuje „izravno življeni prostor posredovan slikama i simbolima koji su uz nj vežu, dakle prostor (...) umjetnika, pisaca i filozofa koji opisuju i ne teže ničem drugom doli opisivanju” (Lefebvre 2005: 39)

¹² U proučavanju nefikcionalnih prostora u bosanskohercegovačkoj književnosti značajan doprinos može dati fenomenološko-strukturalistički pristup prostoru, a gdje spada studija poznatoga francuskog teoretičara i filozofa Gastona Bachelarda. Bachelard u poznatoj studiji *Poetika prostora* (1957) po prvi puta s filozofskog aspekta promišlja značaj intimnih prostora pri čemu koristi poetiku kao lingvističko sredstvo. Pomoću nje analizira prostor, ispituje prostor (i)realnog, prostor mašte i prostor u kojem se živi.

¹³ Koncept reprezentacije prostora u književnim djelima razradila je i Ansgar Nünning stavljajući akcenat na pojmove „mjesto radnje”, „opis prirode/krajolika” te ispitujući njihovu funkciju pri istraživanju oblika prostora, motiva prikazivanja prirode te prostorne simbolike. Po Nünning književnost nije uspostavila „sustavni raster analitičkih kategorija kao što je to učinila naratologija za analizu komunikacijskih razina, strukture radnje i pripovijedanja” (Nünning 2009: 34). Mjesto radnje je osnova za narativni tekst, a važnost tog mjesta naglašava se opisima prirode i krajolika, što se odlično uklapa u reprezentacije prostora bosanskohercegovačke književnosti..

Zapada) i kasabu koja se bori s problemima koje donosi interkulturalna interakcija jer su se nove kulture time i novi prostori prihvatili na različite načine, što su pisci vjerno predočavali dozvoljavajući da stvarna komponenta bude dio djela, ali i obrnuto da iskustvima unesenim u umjetnost utječu i na stvarni svijet.

Važno je istaći da se tema kasabe u bosanskohercegovačkoj književnosti provlačila godinama, još od Svetozara Ćorovića koji je u svojim pripovijetkama obrađivao život hercegovačke kasabe iz vremena austrijske okupacije. Ivo Andrić je pisac koji je, zasigurno kroz priče najslikovitije prikazao bosansku kasabu, pa je kasnije prenio i u svoje romane (time i protagoniste na granici između dva svijeta, Istika i Zapada). Pored Ćorovića i Andrića, i drugi bosanskohercegovački pisci (XX stoljeća) pokušali su umjetnički obraditi život bosanske kasabe novijeg vremena. Među njima je i Hasan Kikić koji je najveći dio svoga rada posvetio upravo ovoj tematici, ali i životu u kasabama. Branko Ćopić će također kroz svoje priče uspjeti donijeti priču o kasabi, mada je ona kod ovoga pisca u drugome planu (za razliku od likova koji su u prvome planu i koji svoje identitete pokušavaju prepoznati u dobro znanim prostorima). Alija Nametak će kroz svoje novele donijeti bosansku kasabu na raskršnici između tradicionalnog i modernog doba pri čemu se vidi žaljenje za onim što prolazi, ali i strah od onoga što dolazi (sukob se neće dešavati samo između idividue i prostora nego će se sukob dešavati unutar same ličnosti). No, svakako nijedan od pisaca nije toliko duboko ušao u predmetnost ove tematike, kao što je to uradio Zija Dizdarević (slikajući preko zatvorenosti bosanske kasabe, zatvorenost samih likova). Zbog toga treba istaći da je Dizdarevićeva siva kasaba „simbol bosanske prošlosti, simbol umirućeg starog svijeta i prostor koji trajno raščovječuje čovjeka, tu je jedno bosansko, kasablijsko, zaostalo, anahrono i beznadežno bitisanje” (Hadžizukić, 2012: 275-283). Hadžizukić dalje naglašava da je kasaba u Dizdarevićevim pričama mjesto koje stvara kolektivne identitete, sigurno postajući i sama prostornim odrazom Bosne, što se može prenijeti i na mnoge druge predstavnike ovoga perioda. Ti prostori služili su da oslobode, ali i *zatvore* likove, cijele kolektive na što upućuju npr., i sami nazivi Muradbegovićevih novela i Muradbegovićeve lirike u kojima "harem" djeluje kao zatvor, odnosno skladište cijelog jednog ponirućeg vremena. Pripovijedajući prostor na taj način, Muradbegović je pokušao da razotkrije procese dekompozicije tradicionalnih vrijednosti, „sraz tradicionalnog i novog modernog - evropskog što neodrživo prodire uprkos tvrdokornom otporu konzervativnih elemenata” (Spahić, 1998: 274).

Naravno da je taj izgrađeni hronotop usko vezan i za heterotopije, utopije, ali i sve topofobije prostora iskazane kroz razdore identiteta koji imaju svoje neupitno utemeljenje upravo u tlu Bosne. Spahić opstanak pisaca, posebno onih koje nepotrebno „svojataju”, opisuje metaforički "preživljavanjem" (za pretpostaviti je, i jednih i drugih i trećih), ističući da, bez obzira na motive i pozadinu tog preživljavanja, "dirljivo je prisjetiti se da su knjige ovih autora održavale u životu duh i biće Bosne i kod čitalaca pred čijim se očima događalo sistemsko zatiranje artefakata kulturno-historijskog naslijeđa naroda bez čije duhovne tradicije literatura spomenutih pisaca ne bi bila to što jeste" (Spahić, 2017: 9). Kulturno-historijsko naslijeđe ostaje da pulsira u društvu koje se i dalje bori s identitetom, svijesti, uobličeno u jedan poseban, eruditivan narativ, što će nastaviti i u novim vremenima.

Stoga polazne hipoteze rada da se identiteti (i pojedinca i kolektiva) grade u narativnom prostoru pri čemu je slika kasaba, kuća, harema i trgova poslužila kao inspirativna osnova za prikaz jednog vremenskog presjeka Bosne, dobivaju svoju potvrdu upravo u prostornom obratu

između stare i nove pripovjedačke Bosne koja će sada imati iste te prostore, ali s potpuno drugačijom funkcijom.

Novi prostori nove pripovjedačke Bosne

Nova pripovjedačka Bosna, nastala dijelom na temeljima stare pripovjedačke Bosne, u fokusu je novijih promišljanja bosanskohercegovačke književnosti. Iako je rat završen, on se proteže i nastavlja u literaturi preko koje pisci djeluju i dalje angažirano i “ubacuju u svoja djela načela poetike svjedočenja, ratnog pisma, ali i osavremenjavaju izraz unoseći elemente nove osjećajnosti” (Bajramović, 2008: 223). Nametnuta poetika pisaca koji nisu mogli *pisati o cveću dok vani kolju ljude* (Vladimir Pištalo, u Kazaz 2008b: 51), nametnula se i književnoj kritici koja još uvijek (pre)vrednuje građu nastalu pod okriljem rata¹⁴. Iako ovaj rad nema namjeru (nema prostora) za integraciju primjera pojedinih djela i pisaca, ipak će se (još jednom) nabrojati pisci koji su učestvovali u kreiranju (anti)ratnog pisma i zaći u njihove prostore kako bi se odredio Horozovićev položaj i nova – stara poetika unutar istih.

Među *stare pisce*¹⁵ koji su se prethodno već izgradili, a koji su uzeli učešće u građenju nove pripovjedačke Bosne, pored Irfana Horozovića, ubrajaju se još i Džavad Karahasan, Tvrtko Kulenović, Aleksandar Hemon, Nenad Veličković, Željko Ivanković, Dario Džamonja, Zilhad Ključanin, Marko Vešović, Miljenko Jergović (a kod kojih se osjeća novi prevrat s dozom ranijega pripovjedačkog iskustva). Kao mlađi pisci učesnici u kreiranju nove osjećajnosti afirmirali su se Asmir Kujević, Amir Brka, Lamija Begagić, Damir Uzunović, Josip Mlakić, Cecilije Toskić, Faruk Šahić, Goran Samardžić, Karim Zaimović, Alma Lazarevska, Izet Perviz, Ramiz Huremagić, Darko Cvijetić¹⁶ itd. Svima njima bit će zajednička preokupacija – pisati o ratu i post/ratnim iskustvima. Sada će nametnuta svakodnevica postati nametnutom inspiracijom i nametnutim izvorom građe – pisci nove osjećajnosti bit će „okovani“ unutar istih ili sličnih prostora gdje će prednjačiti zatvoreni i skućeni (ne)prostori i (ne)mjesta stvarajući alternativne, hibridne *treće prostore* (Bhabha, 2004). U takvim prostorima u najvećoj mjeri doći će do izražaja prostorni kontrast – odnos zatvorenih, zbijenih i koncentričnih lokalizacija nasuprot protežnim, rastresitim pa i hibridnim prostornim odrednicama. Prvi prostori pripadati će prostorima faksije, odnosno onome što će biti svakodnevica, a drugi prostori će, prvenstveno zbog želje za bijegom, pripadati prostorima fantastike – i jedni i drugi bit će smješteni u prostore fikcije.

Zajedničko za sve pisce jeste i poseban odabir likova kao i lirskih subjekata, ali i prostora u koje će smjestiti te likove/subjekte, pri čemu ti i takvi “likovi” nisu više tipični epski heroji već žrtve koje se bore za identitet, desilo se „odustajanje od figure heroja iz književne tradicije kao nosioca etičke, političke i ideološke šifre u ime kojih heroj tvori povijest i

¹⁴ O anti/ratnom pismu u bosanskohercegovačkoj književnosti, kako generalno tako i pri partikularnim interpretacijama, pisali su: Enver Kazaz, Ivan Lovrenović, Dinko Delić, Rizo Džafić, Nasiha K. Hadžić, Nirman Moranjak, Bamburać, Nihad Agić, Edin Pabrić, Muris Bajramović, Sanjin Kodrić, Alma Denić-Grabić, Azra Ičanović, itd. Također se antiratno pismo, kako ono u Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini našlo na tpezi savremene hrvatske književne kritike, npr. Branka Vojnović je izradila disertaciju "Sarajevska ratna priča", a nakon toga objavila i radove o bh. antiratnom pismu ili Tomislav Zagoda se bavio tranzicijskom pripovjedačkom Bosnom, a u okviru toga i bh. antiratnim pismom.

¹⁵ U književnoj kritici često se susreće dijeljenje na starije i novije pisce pri čemu se pod starijim podrazumijevaju pisci koji su već izgrađeni, dakle, koji su prije ratne tematike imali izgrađenu poetiku (neki je čak produbljuju, a neki odustaju od nje), te *noviji pisci* su oni kojima je ratna tematika prvo književno iskustvo.

¹⁶ Većina ovih autora svoje mjesto je našlo u *Antologiji suvremene bosanskohercegovačke pripovijetke – Rat i priče iz cijeloga svijeta* (2010) koju su priredili Ivan Lovrenović i Enver Kazaz.

promoviranje figure žrtve koja trpi povijesni besmisao¹⁷ (Kazaz 2008a: 143). Pošto se radi o ratnoj nedaći i ratnome užasu, prostori koji imaju funkciju u *prepoznavanju* su unutarnji, interijerski prostori. Takvi prostori postali su metonimije individualne patnje, boli, bijesa, nostalgije i žudnje. Ako bi se i pojavili vanjski prostori, ti prostori bi bili negdje na rubu i predstavljali bi opasna mjesta zgusnute intime u kojima bi likovi pokušali pronaći utočišna mjesta. Prostorna zatvorenost, kako unutar konkretnih prostora, tako i unutar likova, omogućila je prikaz uzburkanih osjećaja i sjećanja te povremenu agresivnost prema prostoru patnje i prema samome sebi. Najčešće, ti likovi iako se nalaze u zatvorenome prostoru, prave bijeg u otvorene prostore prošlosti, ali i (najčešće utopijske) budućnosti.

Prostori u antiratnoj prozi imaju funkciju prikazati ratni užas i ugroženu egzistenciju pojedinca i kolektiva, odnosno omeđeni prostori otkrivaju pojedinačne i kolektivne frustracije. To su katkad vlastiti (posjednički) prostori, a katkad tuđinski (posuđeni) prostori, ali i u prvome i u drugome slučaju ti prostori ne omogućuju potpunu afirmaciju, izgradnju niti ostvarivanje ličnosti. S druge strane, vanjski prostori (ulice, gradovi) koji prividno imaju funkciju slobode, ne nude veću mogućnost od unutarnjih – ako je i prikazano slobodno lutanje lika, ono je u funkciji prikaza razorenosti i ludila ličnosti. Svi prostori u antiratnoj prozi, i unutarnji i vanjski, ispunjeni su metaforama drugosti čime je proces prepoznavanja sporiji i često nerealiziran.

Zaključno, poetika i tematika (n)ove generacije kreće se u pravcu konstruiranja identiteta, borbe između raznih ideologija (Pobrić, 2016), svjedočenja (Kazaz 2008a), te *vraćanja* na tradicionalne teme ove književnosti (Spahić 2017) koja je cijelo vrijeme žarište višekulturalnosti, ali i integralnosti na jednome dinamičnome prostoru:

“(...) uza sve posebnosti nacionalnih tradicija i savremenih književnih tokova, ni fenomen bosanskohercegovačke, kao ni južnoslavenske interliterarne zajednice, ne možemo razumijevati prividnom tolerantnošću multikulturalizma koji podrazumijeva ekskluzivnost naporednih, u sebe zatvorenih kulturnih identiteta (...), nego kao prostor živih i nesmirivih prožimanja, pretapanja i hibridnosti” (Duraković, 2013).

Postavlja se pitanje gdje se ogledaju sve karakteristike ove književnosti, poetički obrati koji su se dešavali u okviru turbulentnih društvenih, gotovo civilizacijskih promjena? Kako smo vidjeli odgovor je upravo u prostorima pomoću, kojih se može uočiti i poetički prevrat iz stare u novu pripovjedačku Bosnu, iz pripovjedne tradicije u romaneskno preobraženje, iz epskoga u lirsko, pri čemu se tradicionalna mjesta pretvaraju u nemjesta (Augé, 2001), a nemjesto prelazi u onorički odraz stvarnosti, koja opet nastaje izgraditi odnosno obnoviti *stare* prostore pokazujući time kako je bosanskohercegovački kulturni prostor – prostor interkulturnoga prožimanja i tme najbolja paradigma (Kovač, 2011) onoga što se dešava(lo) u regionalnom pa i globalnom kontekstu.

Zaključak – prostorni kao i poetički obrat

Bosanskohercegovačka književnost kao književnost raskrsnice i kao paradigma mnogim savremenim metodama dijahronijskog proučavanja, ima u svome dijahronijskom presjeku skupine pisaca koji svojim temama i motivima predstavljaju posebne tzv. književne fenomene predstavljene kroz posebne, narativom uokvirene prostore. Takve skupine sigurno su *stara*

¹⁷ Te su promjene značile za bosansku ratnu književnost redefiniciju povijesne i ukupne kulturne memorije, što će u konačnici rezultirati ratnom književnošću kao sasvim specifičnim književnim sistemom. (Kazaz 2008a: 143).

pripovjedačka Bosna i nova pripovjedačka Bosna, koje, svaka na svoj način, prostornim odrednicama donose preokrete poetičkih oblika – posebno onih na *granicama*.

Neizbježna je činjenica da se bosanskohercegovačka književnost za vrijeme Prvog i Drugog svjetskog rata nalazila u centru borbe dvije velike kolonijalne sile, te da su, zbog ograničenosti kretanja, bosanskohercegovački pisci svoje mišljenje izražavali jedino kroz prostore književnog djela, te su iz tog razloga postali historičari i svjedoci svoga vremena. pisci koji su se javili u ovome periodu bosanskohercegovačke književnosti čine jednu zasebnu književnohistorijsku pojavu koja se naziva *pripovjedačka Bosna*, što zapravo znači da ovi pripovjedači izlaze pred svijet ne samo kao skupina pripovjedača, nego kao skup pripovjedačkih odlika. Prostori stare pripovjedačke Bosne (kako joj je određenje dao Jovan Kršić, a potvrdio Zdenko Lešić) bazirani su na specifičnim (o)pozicijama: unutar / van (Muradbegović, Dizdarević), zatvoren / otvoren (Simić, Humo), privatno / javno (Nametak, Samokovlija), ovdje / tamo (Andrić) te posebnim tranzicijskim toposima: grad / provincija (Kikić), ulica / soba (Dizdarević), kuća / grad (Karahasan), podrum / tavan (Horozović). Ti konkretni prostori omogućavaju protagnostima prepoznavanje i na koncu spoznavanje identiteta.

Nasuprot prostorima stare pripovjedačke Bosne, prostori nove pripovjedačke Bosne (kojoj takvo određenje, a na osnovu stare pripovjedačke Bosne, daje Enever Kazaz) su nestabilni (Ibrišimović, Karahasan), fragmentarni (Brka, Mahmutefendić), dislocirani (Hemon, Jergović), izmješteni (Šehić, Huremagić), na koncu, i srušeni (Veličković, Horozović), tako da protagnosti lutaju u njima pokušavajući se spoznati i na postojećim krhotinama formirati moguće identitete.

Proučavanjem prostora, primjenjujući prostorni obrat na bosanskohercegovačku književnost XX stoljeća uočava se poetički prevrat na tranzicijskoj granici iz stare u novu pripovjedačku Bosnu, a jezikom prostornog obrata – prevrat konkretnih, značenjskih prostora u apstraktne, brisane palimpseste koji samo čekaju na svoje prepoznavanje i ostavljivanje. Paralelno s narativnim prevratom, nastaje i onaj u književnoj historigrafiji koja, još uvijek čeka na svoje konkretno valoriziranje.

Literatura

1. Bajramović, Muris (2010). *Bosanskohercegovačka metaproza*. Naučna biblioteka slovo. Bookline. Sarajevo.
2. Bhabha, K. Homi (2004). *The location of culture*. London/New York. Routledge.
3. Džafić, Šehrzada. (2015). *Interkulturalni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*. Dobra knjiga. Sarajevo.
4. Kazaz, Enver (2008a). *Nova pripovjedačka Bosna*, u: *Razlika/Difference*, časopis za kritiku i umjetnost. <http://sveske.ba/en/content/nova-pripovjedacka-bosna>.
5. Kazaz, Enver (2008b). *Neprijatelj ili susjed u kući (Interliterarna bosanskohercegovačka zajednica na prelazu milenija)*, Rabić, Sarajevo.
6. Kovač, Zvonko (2011). *Međuknjiževne rasprave*, Službeni glasnik, Beograd.
7. Kršić, Jovan. (1979). *Pripovjedačka Bosna, Sabrana djela I*, Svjetlost. Sarajevo.
8. Hadžizukić, Dijana. (2012). *Prostor kasabe kao semiotički prostor u romanu Ive Andrića, pripovijeci Zije Dizdarevića i putopisu Zuke Džumhura*, u *Bosanskohercegovački slavistički kongres, knjiga II*, Sarajevo.

9. Lešić, Zdenko. (1988). *Pripovjedači*, Sarajevo: Veselin Masleša
10. Pobrić, Edin (2016). *Priča i ideologija*. Centar Samouprava. Sarajevo.
11. Spahić, Vedad. (1998). *Novelistika A. Muradbegovića*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV, Sarajevo: Svjetlost, str., 264-285
12. Spahić, Vedad (2017): *Krugovi i elipse. Studije i ogledi o književnim identitetima*. Bosanska riječ, Tuzla.

Teorijska literatura (prostorni obrat)

1. Augé, Marc (2001): *Nemjesta*, naklada DAGGK, Karlovac
2. Bachelard, Gaston (2000): *Poetika prostora*, Ceres, Zagreb
3. Bachmann-Medick, Doris (2006): *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Rewohlt Verlag, Reinbek
4. Bahtin, Mihael (1989): *O romanu*, Nolit, Beograd
5. Bhabha, Homi (2004): *The Location of Culture*, Routledge Classics, London/N. Yourk
6. Careteau, de Michel (2003): *Invencija svakodnevice*, pr.s francuskog G.Popović, Naklada MD, Zagreb
7. Daghistany Ann and Smitten Jeffrey R. (1981): *Spatial form in narrative*, Cornell University Press, Ithaca and London.
8. Günzel, V.S. (2005): *Einführung: spatial turn, topographical turn, topological turn*: http://www.stephan-guenzel.de/Material/Guenzel_Topologie-Einfuehrung.pdf
9. Focault, Mochael, *O drugim prostorima*, časopis odjek, Sarajevo, 2008.
10. Lefebvre, Henri (2005): *The Production of Space*, Balckwell.
11. Lyotard, Jean-Francois (1988): *Postmoderno stanje*, Svetovi, Novi Sad.
12. Soja W. Edward (2011): *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Rawat Publications, Jaipur and New Delhi
13. Tuan, Y.F. (1999): *Topophilia, A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. Columbia University Press, New York
14. Uri, Margolin (1996): *Characters and their versions*, C.A.Hamarneh (ur.): *Fiction upadated: theories of fictionality*. University of Toronto press (str.113 – 132)
15. Weigel, Sigrid (2002): *Zum 'topographical turn': Kartographie, Topographie and Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften*, Kultur Poetik 2/2 (str. 151 - 165). Dostupno i na: http://www.stephan-guenzel.de/Material/Guenzel_Topologie-Einfuehrung.pdf (dostupno: 10.10.2017)

SPATIAL AS POETIC TURN(S) IN NARRATIVE DISCOURSE OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN LITERATURE

Abstract

Considering a spatial turn as a poetic turn in Bosnian-Herzegovinian literature of the 20th century, this paper basically covers two directions, thus establishing two main hypotheses. The first hypothesis refers to the identity/identities of both an individual and a group – in what way the individual or group identity is comprehended and/or constructed in contact with otherness (others) and what is the role of narrative spaces in that process. The second hypothesis is related to the intercultural literature – how space as a category within a literary work

establishes and strengthens intercultural ties of Bosnian-Herzegovinian literature. Namely, Bosnian-Herzegovinian writers of the 20th century have been finding the inspiration within the area of their activities as well as actual events in their society, so that literature becomes a reaction to social and historical events (occupation by others), thereby setting a new ethical, aesthetic and intercultural criteria. Bosnian-Herzegovinian literary scene of the 90s of 20th century onwards is characterized by the so-called anti-war writing, which is realized as a literary testimony of war apocalypse through the use of special semantic units. Therefore, spatial turn can be observed as the basic component for the interpretation of poetic turn in narrative discourse in Bosnian-Herzegovinian literature of the 20th century.

Key words: spatial turn, poetic turn, Bosnian-Herzegovinian literature, intercultural literature